

KAZIMIERZ M. PUDEŁO
UNIwersytet Wrocławski

REFLEKSJE O ORMIANACH POLSKICH NA MARGINESIE PRACY *ORMIAŃSKA POLSKA*

Abstrakt: Autor omawia pracę *Ormiańska Polska* autorstwa Krzysztofa Stopki i Andrzeja A. Zięby (Warszawa 2018), a na marginesie recenzji formuje refleksje związane z migracjami Ormian do Polski i ich statusem społecznym oraz tożsamościowym między XIV a XX wiekiem.

Słowa kluczowe: Ormianie polscy, *Ormiańska Polska*, migracje

Ormiańska Polska to tytuł publikacji z roku 2018. Już przy wstępnym jej oglądzie zwraca uwagę duży format (A4), staranność wydawnicza, wyróżniająca się ogólna estetyka, a także trójjęzyczna wersja tytułu (polska, ormiańska i angielska)¹. Zachęca to, jak sądzę, do zainteresowania się nią większą liczbę osób z różnych środowisk etniczno-kulturowych. Książka jest dziełem autorskiej spółki krakowskich autorów, Krzysztofa Stopki i Andrzeja A. Zięby. Obaj, wraz z współpracownikami, tworzą w Krakowie wiodący ośrodek badań nad kulturą i dziedzictwem Ormian w Polsce.

Ormiańska Polska, jak stwierdza w *Słowie wstępnym* Monika Agopsowicz z Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich:

Spełnia [...] trwające kilkanaście lat oczekiwanie na publikację pokazującą dzieje Ormian od czasów średniowiecznego Królestwa Polskiego aż po

---

¹ K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, Fundacja Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich, Warszawa 2018, grafika, ilustracje, mapy, s. 315 oraz osobny dodatek: *Skorowidz osób i miejsc oraz bibliografia*, s. 70.

współczesność, poprzez różne aspekty życia tej niewielkiej mniejszości, jakże jednak wpływowej w historii państwa, społeczeństwa i kultury².

Dowiadujemy się również, że w zamyśle badaczy są dalsze opracowania o Ormianach, m.in. w Krakowie, Lwowie, Kamieńcu Podolskim i miejscowościach Pokucia. Zapewne pozwoli to w przyszłości spojrzeć na dzieje Ormian na nowo oraz w całości, a przy tym też na dzieje innych mniejszościowych grup etnicznych, z którymi Ormianie dzielili sąsiedztwo, a przeważnie i losy.

Wspomniane już wyróżniające się walory edytorskie książki zapewnił kompetentny zespół pod przewodnictwem redaktor prowadzącej – Diany Osmędy³. Szczególnie urokliwa jest oprawa graficzna Moniki Sutryk-Zołoteńki, inspirowana oryginalną ornamentyką ormiańską. Staranny druk, na dobrym i trwałym papierze, wykonał Zakład Poligraficzny Sp. „Akcydens” w Laskach. Należy też z uznaniem odnotować i to, że w wydaniu *Ormiańskiej Polski* poparcia oraz pomocy finansowej udzielili: Minister Spraw Wewnętrznych i Administracji, miasto Zamość i, szczególnie zainteresowane środowiskowo, Ormiańskie Towarzystwo Kulturalne.

Książka zawiera znaczną liczbę ilustracji barwnych i czarno-białych, w różnych formatach, pochodzących z czasów odległych oraz współczesnych. Przedstawiają one m.in.: mapy, dokumenty urzędowe i prywatne, schematy struktur gmin ormiańskich w wybranych miastach, strukturę personalną „klanu ormiańsko-polskiego w Galicji”, plany miast, budowle świeckie oraz sakralne, instytucje kultury, broń, portrety kobiet i mężczyzn, a wśród nich szczególnie swoje „sarmackie” – portrety trumienne. Ilustracje, chociaż nie są numerowane, to jednak mają pełny opis przedstawianego obiektu, wskazane źródło i miejsce przechowywania. Zbiorczy wykaz ilustracji, nawet już bez ponownego podania źródła, pozwoliłby jednak znacznie lepiej korzystać z całości dzieła. Wydaje się też, że omawiana publikacja jest gatunkiem mieszanym pomiędzy książką a albumem. W klasycznym bowiem albumie ilustracje stanowią najważniejszy i dominujący element. Tekst natomiast ma głównie wyjaśnić treść ikonografii, lokalizację, czas i źródło. W *Ormiańskiej Polsce* natomiast dominuje tekst, który jest przeważnie połączony tematycznie z ilustracjami.

Częścią składową pracy jest dołączona do niej, oddzielnie wydrukowana broszura: *Skorowidz osób i miejsc oraz bibliografia* (s. 70). Szczególnie cenna, nie tylko zresztą dla badaczy Ormian na ziemiach państwa polskiego, jest obszerna i zróżnicowana problemowo bibliografia. Raczej rzadko spotyka się tak obszerną

---

² M. Agopsowicz, *Słowo wstępne*, w: K. Stopka, A. A. Zięba, *Ormiańska Polska*, s. 9.

³ W zakresie języka polskiego – Hanna Antos, języka angielskiego – Alicja Fiałek, języka ormiańskiego – dr Hayk Hovhannisyian, a grafiki, kartografii i ikonografii – Monika Sutryk-Zołoteńka, Katarzyna Jankowska, Hrair Hawk Khatcherian, Armen Kiurkcizian, Paweł Mielewczyk i Honorata Rybarkiewicz-Ickowska.

bibliografię w tego rodzaju publikacjach. Do książki została jeszcze dołączona płyta zawierająca plik PDF wcześniejszej publikacji *Ormiańska Warszawa* (2012)⁴, której niewielki nakład nie zaspokoił w pełni zapotrzebowania czytelniczego. Na płycie CD jest również umieszczona rycina mapy: *Ormianie na ziemiach Królestwa Polskiego i Wielkiego Księstwa Litewskiego od wieku XVI do XVIII*. Jej autorami są Ruben Atoyan i Andrzej A. Zięba, a przygotowana została dzięki Fundacji „Aniw” oraz Fundacji Kultury i Dziedzictwa Ormian Polskich.

Podstawowa zawartość książki *Ormiańska Polska* to oczywiście obszerny tekst autorów, opisujących w przystępny sposób dzieje Ormian, obejmujące co najmniej 1700 lat. To długi okres dziejów, w którym Ormianie żyli zarówno we własnej wspólnocie państwowo-etnicznej i kulturowo-religijnej, jak i pod panowaniem: rzymskim, bizantyjskim, perskim, arabskim, tureckim, rosyjskim i sowieckim. W wielu miejscach opisu dziejów Ormian nasuwają się refleksje o ich podobieństwie z losami dziejowymi społeczeństwa państwa polskiego.

Niewola, wyzysk, represje zaborców aż do zbrodni ludobójstwa (1915-1916) powodowały wielokrotne uchodźstwo ludności z Armenii⁵. Wielu uchodźców bądź emigrantów znalazło w obrębie państwa polskiego warunki bezpiecznego osiedlenia, materialnej stabilizacji i rozwoju społeczno-kulturowego. Tę część wspólnej przeszłości można określić bardziej zrozumiale dla przeciętnego czytelnika, niż wskazuje to tytuł, jako siedem stuleci zbieżnych losów historycznych diaspory Ormian ze społeczeństwem Polski, w jej zmiennych granicach. Zapoznanie czytelników z dokonującymi się w przeszłości tylu złożonymi procesami, w zmieniającym się społeczeństwie i politycznej przestrzeni, to niełatwe zadanie, nawet dla tak wybitnych znawców problematyki ormiańskiej. Chwała im za to, że jednak podjęli się tego zadania.

W szczegółowym spisie treści książki zostały wyodrębnione, poza wcześniej wspomnianym *Słowem wstępnym*, cztery bloki problemowe:

1. *Korzenie* (zawartość: termin „Armenia”; ojczyzna; język ormiański; chrześcijaństwo ormiańskie; współczesna Armenia; migracje);
2. *Ormianie w Królestwie Polskim i w Rzeczypospolitej polsko-litewskiej* (zawartość: chronologia; genealogia; liczebność wspólnot ormiańskich; udział w instytucjonalnych strukturach świeckich i kościelnych; podział religijny i jego skutki; struktura społeczno-ekonomiczna; społeczne znaczenie profesji wybranych Ormian; przejawy kultury Ormian w ubiorze, onomastyce, języku, uroczystościach rodzinnych oraz ludycznych; poczucie samoświadomości

---

⁴ K. Stopka et al., *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012.

⁵ Prezydent USA, Woodrow Wilson, w swym wystąpieniu na VIII sesji Plenarnej Konferencji Pokojowej w 1919 roku, powiedział: „Ośmielę się zaryzykować twierdzenie, że nic nie jest w stanie trwale zburzyć pokoju na świecie niż okrutne traktowanie mniejszości” (cyt. za: J. Robinson, *Were the Minorities Treaties a Failure?*, New York 1943, s. 21).

etnicznej (tożsamości) i stosunek do osób o innej etniczności; proces likwidacji samorządności gmin ormiańskich);

3. *Losy Ormian polskich w XIX i XX wieku* (zawartość: w Rosji, Austrii, Bukowinie; w okresie walk o wolność Polski i Armenii; polskie echa ludobójstwa Ormian w Turcji; diaspora ormiańska w Polsce międzywojnia, w czasie drugiej wojny światowej, po 1945 roku i współcześnie; pamięć o Ormianach pozostałych na dawnych kresach państwa polskiego);
4. *Ormiańska topografia Polski dawnej i dzisiejszej* (zawartość: Ormianie w Wielkopolsce; Wilnie; Kijowie; Jarosławiu; Piotrkowie Trybunalskim; Łowiczu; Lublinie; portach Bałtyku i na Śląsku).

Książkę-album zamykają teksty: *Streszczenie* w językach

- polskim,
- ormiańskim
- i angielskim

oraz *Podziękowania* imienne dla osób i instytucji świeckich oraz kościelnych. Dobrze jest, że chociaż obcojęzyczny czytelnik ma możliwość zapoznać się z treścią publikacji w minimalnym zakresie poprzez ormiańską i angielską wersję słowa wstępnego oraz streszczenia. Zapewne jednak byłby bardziej usatysfakcjonowany zrozumiałym dla siebie pełnym tekstem *Spisu treści*.

Ormianie, potomkowie indoeuropejskich Hajów, nie byli rdzenną ludnością Kaukazu Południowego, przybyli tam około IX wieku p.n.e. Tworzyli struktury państwowe Wielkiej i Małej Armenii, a o swoją niezawisłość, tożsamość etniczną, religijną i cywilizacyjną musieli przez wieki zmagać się z bliższymi oraz dalszymi sąsiadami. Niejednokrotnie uchodźstwo i emigracja były jedyną drogą do wolności i bezpieczeństwa. Tak było w wiekach średnich, nowożytnych i współczesnych. Nie dziwi zatem obecna rzeczywistość demograficzna Armenii, iż Ormian żyje w kraju mniej (3 mln) niż na emigracji w przeszło 70 państwach świata (6 mln)⁶.

Na ziemiach kresowych, to znaczy będących „na skraju” bądź „u kraja”⁷, byłej Rzeczypospolitej ormiańscy przybysze, chociaż nie wyróżniali się liczebnością wśród wieloetnicznego społeczeństwa, stawali się od połowy XIV wieku coraz lepiej zorganizowaną zbiorowością. Uzyskiwali sukcesywnie, jak wspominają autorzy, wsparcie oraz opiekę prawną majestatu królewskiego, uznanie władz miejskich za ich aktywność gospodarczo-społeczną, usługi w kontaktach orientalnych i umiejętności dyplomatyczne. Współżyjąc i współpracując z innymi zbiorowościami etnicznymi, rzadko wchodzili z nimi w spory czy konflikty. W rodzimych środowiskach przestrzegali zasady solidarności grupowej,

⁶ Por. *Portal PWN. Encyklopedia*, CD, Warszawa 2005, hasło: *Ormianie*.

⁷ Zob. *Słownik języka polskiego. Nauka i zabawa*, www.sjp.pwn.pl, hasło: *kresy, na skraju*; K. Kwaśniewski, *Społeczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego*, w: *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa 1997.

wzajemnej pomocy i norm ormiańskiego prawa wewnętrznego. Uczestniczyli też w przedsięwzięciach ważnych dla całej społeczności lokalnej, kierując się poczuciem solidaryzmu i przynależności obywatelskiej. Ich życie w poszczególnych okresach dziejów układało się jednak różnie pod względem rodzinnym, zawodowym, materialnym, religijnym, społecznym, politycznym i kulturowym. Zaspokojenie ciekawości czytelników w przebiegu tych procesów przemian zapewnia w znacznym stopniu obszerna zawartość publikacji. W jej tekście istotną wartością naukową jest też, jak sądzę, częste i ścisłe datowanie wydarzeń. Zapewne dużym ułatwieniem dla czytelników byłoby zbiorcze zestawienie dat w formie kalendarium, do którego można by wielokrotnie powracać podczas zgłębiania treści lektury, na przykład umieszczonego po *Spisie treści*.

Uważna i pełna wiedzy lektura, oprócz dużej dozy przyjemności, nasunęła mi też szereg uwag i refleksji. Oczywiście nie ze wszystkimi można się tutaj z czytelnikami podzielić. Niektóre jednak z nich, jak się wydaje, mogą jeszcze nieco uzupełnić podstawowe wiadomości o ludności ormiańskiej zamieszkującej w Polsce.

Ormianie przybywali do Polski kilkoma falami migracyjnymi w różnych okresach historycznych (XIV-XVIII w.)⁸. Wśród nich przeważali uchodźcy, uciekający z Armenii lub innych państw przed dyskryminacją etniczną i religijno-kulturową, często ratując życie. Była to ludność o różnym pochodzeniu społecznym, składzie zawodowym i zasobach finansowych. Te ostatnie były niekiedy u ormiańskich emigrantów, zwłaszcza pochodzenia szlacheckiego, rzemieślników i kupców, wystarczające dla rozpoczęcia w nowym środowisku osiedlenia działalności zarobkowej. W przypadku przybywających do Polski Ormian występowała dawniej, ale i współcześnie, tak zwana migracja łańcuchowa. Polega ona na pierwotnym skupianiu się przybyszów w tych samych kilku regionach i miejscowościach. Podobne tendencje osadnicze występowały również przy migracjach osadniczych ludności innych grup etnicznych. Rodacy na obczyźnie na ogół stanowią dla siebie wsparcie i dają poczucie bezpieczeństwa. Ich późniejsza, indywidualna i dobrowolna mobilność wewnątrz kraju była już powodowana względami rodzinnymi, zawodowymi bądź pełnionymi funkcjami społecznymi.

Z literatury naukowej, przeważnie historycznej, właściwie niewiele możemy wywnioskować o początkowych procesach przystosowawczych ormiańskich uchodźców i emigrantów do całkowicie zmienionych warunków życia na ziemiach państwa polskiego⁹. Musieli przecież zaadaptować się psychicznie

---

⁸ Szerzej o tym: K. Stopka, *Ormianie polscy. Dziejowe metamorfozy*, w: *Ormianie – historia i kultura. Wystawa czasowa 24 czerwca – 23 października 2016*, Szreniawa 2016; P. Witkowski, *Polscy Ormianie*, wersja internetowa czasopisma „Hatikvah” (<http://www.lwow.com.pl/ormianie/hatikvah.html>).

⁹ Zob. m.in.: M. Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982; G. Pełczyński, *Ormianie polscy w XX wieku*, Warszawa 1997. Por. też: K. M. Pudło, *Zasie-*

i fizycznie do nowego środowiska przyrodniczego i społecznego, zróżnicowanego etnicznie, językowo, wyznaniowo i kulturowo, jak również do odmiennej dla nich lokalnej infrastruktury. Opuszczając Armenię w sytuacji przymusowej, zrywali dotychczasowe więzi rodzinno-krewniacze, środowiskowe, personalne, kontakty handlowe i rzemieślnicze. Tracili w tamtych odległych okresach historycznych swoją ojczyznę ideologiczną i prywatną, przeważnie na zawsze. Życie od nowa musiało być już kształtowane zgodnie ze zwyczajami lokalnymi. W tym procesie następowała u przybyszów selektywna akulturacja w zakresie materialnym, społecznym i kulturowym. Z czasem, poprzez wzajemne zapożyczenia kulturowe ludności różnych grup etnicznych, wytwarzała się nowa ogólna kultura środowiska lokalnego. W kolejnych pokoleniach przeważnie następowało zanikanie wśród nich rodzimego języka i porozumiewanie się językiem dominującym w populacji ogólnej. Wśród ludności ormiańskiej, podobnie zresztą jak też u części ludności innych grup etnicznych, najwięcej elementów kulturowych zachowało się w praktykowaniu obrzędów religijnych, dorocznych zwyczajach rodzinnych oraz towarzyskich i w zestawach tradycyjnych potraw. Były i są one istotnymi nośnikami tożsamości narodowej, wyznaniowej i kulturowej.

Żyjemy w czasach masowych migracji, z których część odnosi się do uchodźców politycznych. Pierwsza Rzeczpospolita cieszyła się uznaniem wielu narodów dzięki swojej polityce otwartości wobec uchodźców i emigrantów. Byli wśród nich: Niemcy, Żydzi, francuscy hugenoci, czescy husyci, Flamandowie, Walonowie, Szkoci, Grecy, Ormianie, nawet Tatarzy i wielu innych. Interesujący nas tu Ormianie przybywali do Polski jako uchodźcy i emigranci najliczniej pomiędzy wiekiem XVI a XVIII. Populacja ludności pochodzenia ormiańskiego w Polsce do 1939 roku to *de facto* potomkowie ormiańskich ekspatriantów¹⁰. Obecnie szacuje się ich liczebność na około 8 tysięcy osób¹¹. Znacznie więcej jest obecnie u nas w kraju „emigrantów ormiańskich”, bo co najmniej 90 tysięcy¹². Masowo opuszczali oni Armenię po trzęsieniu ziemi (1988 w Spitaku i Giumri) i pożodze wojennej z Azerbejdżanem (1992-1994). Część emigrantów ormiańskich pozostaje w Polsce legalnie, inni nielegalnie, a jeszcze inni traktują pobyt w naszym kraju jako przystanek w tranzycie na Zachód. Jak na razie i potomkowie dawnych Ormian, i obecni etniczni Ormianie nie mają pomysłu na ściślejszą współpracę.

---

dłanie Dolnego Śląska po drugiej wojnie światowej i przemiany społeczne ludności grup napływowych (zarys problematyki), „Rocznik Dolnośląski”, 10, 1985, s. 7-17; idem, *Pierwsze lata powojenne. Tworzenie się nowego społeczeństwa*, „Okolice”, 12, 1992.

¹⁰ Określenie to jest stosowane zarówno przy dobrowolnym opuszczeniu ojczyzny ideologicznej, jak i wskutek przymusu wydalenia z niej. Często następstwem tej represji jest utrata obywatelstwa. Etymologicznie termin wywodzi się ze średniowiecznej łaciny: *expatriare* – opuszczać ojczyznę (<https://sjp.pwn.pl/sjp/ekspatriacja;2556229.html>; S. Przytuła, *Migracje międzynarodowe i ekspatriacja*, Warszawa 2017).

¹¹ P. Witkowski, *Polscy Ormianie*.

¹² *Ibidem*.

Różna jest dla nich kategoria „czasu” do wykorzystania, inny stan bezpieczeństwa socjalnego czy status mieszkańca kraju. Dzieli ich bariera językowa i cały zasób współczesnej kultury. Nowi Ormianie oczekują od swoich pobratymców obywatelstwa polskiego pomocy w pokonywaniu barier biurokratycznych, prawnych i socjalnych. W rewanżu mogą uaktywniać środowisko polskich Ormian językowo, przybliżyć dawne i zmieniające się m.in. ormiańskie zwyczaje oraz obrzędy rodzinne, a również ułatwiać wyjazdy do Armenii, połączone z pobytem w rodzinach ormiańskich. Zakres i formy obustronnej współpracy ludzi odczuwającej więzi ze swoją tradycyjną ojczyzną ideologiczną, Armenią, zależy tylko od nich samych.

Po zakończeniu drugiej wojny światowej i zмовie jałtańskiej (4-11 lutego 1945) większość obywateli polskich pochodzenia ormiańskiego podjęła decyzję wyjazdu do Polski w jej nowych granicach¹³. Kolejny raz, podobnie jak przodkowie, zmieniali swoją tradycyjną ojczyznę prywatną, i to na zawsze. Znowu musieli układać sobie całokształt życia na nowo. W dokumentach sowiecko-polskich o wymianie ludności nie byli w ogóle wymieniani jako „repatrianci” pochodzenia ormiańskiego¹⁴. Polska Ludowa w przeciwieństwie do Drugiej Rzeczypospolitej miała mieć społeczeństwo jednorodne narodowo¹⁵. Wbrew rzeczywistości oficjalnie nie było mniejszości narodowych, ale w praktyce władze prowadziły politykę *par excellence* narodowościową¹⁶. Uznanie faktu istnienia w Polsce mniejszości narodowych nastąpiło po październiku 1956 roku¹⁷. Powstawały wówczas z decyzji władz partyjnych narodowościowe stowarzyszenia kulturalno-oświatowe. Nie otrzymali jednak stowarzyszenia potomkowie Ormian, bo nie uznano ich za ludność różniącą się etnicznie od Polaków. Ormianie polscy odzyskali etniczną tożsamość dopiero na mocy ustawy o mniejszościach narodowych i etnicznych¹⁸, i to ze wszystkimi prawami oraz obowiązkami. Mają więc ustawowo

---

¹³ *Umowy między Polską i Związkiem Radzieckim*, w: *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944-1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974, nr 12, s. 17; nr 47, s. 67; nr 53, s. 84.

¹⁴ K. Pudło, K. M. Pudło, „Ewakuacja” ludności niepolskiej do republik radzieckich w latach 1944-1946. (Refleksje bez urzędowej cenzury), „Dolny Śląsk”, 18, 2015, s. 177-196.

¹⁵ K. Pudło, *Powojenna Polska państwem jednonarodowym?*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 6, 1997, 2(11), s. 273-283.

¹⁶ A. Kwilecki, *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1963, 4, s. 85-103; K. M. Pudło, *Ludność grup etnicznych w Polsce 1944-1989 (przegląd ważniejszej problematyki)*, „Komunikaty Rady Krajowej Regionalnych Towarzystw Kultury”, 1, 1992, s. 7-27.

¹⁷ K. M. Pudło, *Zmiany w statusie i warunkach działalności mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w latach 1989-1994*, w: *Studia Politologiczne*, red. A. W. Jabłoński, K. A. Paszkiewicz, M. S. Wolański, Wrocław 1995, s. 285-294.

¹⁸ K. M. Pudło, *Komisja KC PZPR ds. Narodowościowych w PRL a Sejmowa Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych w RP. Cele – działalność – rezultaty*, w: *W kręgu historii i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*,

możliwości tworzenia struktur organizacyjnych, fundacji, placówek szkolnych, kulturalnych, wydawnictw itp. W tej działalności wspierani są materialnie przez władze państwowe i samorządowe. Istnieją możliwości objęcia też swoim patronatem i współpracą co najmniej Ormian etnicznych o uregulowanym już statusie pobytu w Polsce.

Kończąc uwagi i rozmyślenia nad treścią książki-albumu *Ormiańska Polska*, należałoby życzyć czytelnikom, i oczywiście sobie, by takie lektury ukazywały się częściej. Na przekór etnofobom są już obecnie niemal powszechnie uznawane przez społeczność międzynarodową dwie fundamentalne prawdy. Pierwsza, że: „Wszyscy ludzie rodzą się wolni oraz równi w swej godności i swych prawach”¹⁹. Druga, która w istocie dopełnia pierwszą, że: „Wszystkie jednostki i grupy ludzi mają prawo różnić się od siebie, uważać się za odmienne, i za takie być uważane”²⁰.

Bibliografia

Źródła drukowane

Deklaracja UNESCO o rasie i przesądach rasowych, Paryż 1967, w: J. Balicki, *Dyskryminacja rasowa. Przeszłość i teraźniejszość*, Lublin 1986

Powszechna deklaracja praw człowieka, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych na III sesji w Paryżu, 10 grudnia 1948 roku, Warszawa 1958

Umowy między Polską i Związkiem Radzieckim, w: *Polska Ludowa – Związek Radziecki 1944-1974. Zbiór dokumentów i materiałów*, Warszawa 1974

Opracowania

Kwaśniewski K., *Spoleczne rozumienie relacji kresów i terytorium narodowego*, w: *Kresy – pojęcie i rzeczywistość*, Warszawa 1997

Kwilecki A., *Mniejszości narodowe w Polsce Ludowej*, „Kultura i Społeczeństwo”, 1963, 4, s. 85-103

Pelczyński G., *Ormianie polscy w XX wieku*, Warszawa 1997

Portal PWN. *Encyklopedia*, CD, Warszawa 2005, hasło: *Ormianie*

Przytuła S., *Migracje międzynarodowe i ekspatriacja*, Warszawa 2017

Pudło K., *Powojenna Polska państwem jednonarodowym?*, „Sprawy Narodowościowe. Seria Nowa”, 6, 1997, 2(11), s. 273-283

---

red. K. Dziubka, B. Rogowska, C. Lewandowski, J. Tomaszewski, Wrocław 2002, s. 530-539.

¹⁹ *Powszechna deklaracja praw człowieka, uchwalona przez Zgromadzenie Ogólne Organizacji Narodów Zjednoczonych na III sesji w Paryżu, 10 grudnia 1948 roku*, Warszawa 1958, art. 1, s. 2.

²⁰ *Deklaracja UNESCO o rasie i przesądach rasowych, Paryż 1967*, w: J. Balicki, *Dyskryminacja rasowa. Przeszłość i teraźniejszość*, Lublin 1986, s. 227.

- Pudło K., Pudło K. M., „Ewakuacja” ludności niepolskiej do republik radzieckich w latach 1944-1946. (Refleksje bez urzędowej cenzury), „Dolny Śląsk”, 18, 2015, s. 177-196
- Pudło K. M., *Komisja KC PZPR ds. Narodowościowych w PRL a Sejmowa Komisja Mniejszości Narodowych i Etnicznych w RP. Cele – działalność – rezultaty*, w: *W kręgu historii i politologii. Księga jubileuszowa dedykowana Profesorowi Stanisławowi Dąbrowskiemu*, red. K. Dziubka, B. Rogowska, C. Lewandowski, J. Tomaszewski, Wrocław 2002, s. 530-539
- Pudło K. M., *Ludność grup etnicznych w Polsce 1944-1989 (przegląd ważniejszej problematyki)*, „Komunikaty Rady Krajowej Regionalnych Towarzystw Kultury”, 1, 1992, s. 7-27
- Pudło K. M., *Pierwsze lata powojenne. Tworzenie się nowego społeczeństwa*, „Okolice”, 12, 1992
- Pudło K. M., *Zasiedlanie Dolnego Śląska po drugiej wojnie światowej i przemiany społeczne ludności grup napływowych (zarys problematyki)*, „Rocznik Dolnośląski”, 10, 1985, s. 7-17
- Pudło K. M., *Zmiany w statusie i warunkach działalności mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w latach 1989-1994*, w: *Studia Politologiczne*, red. A. W. Jabłoński, K. A. Paszkiewicz, M. S. Wolański, Wrocław 1995, s. 285-294
- Robinson J., *Were the Minorities Treaties a Failure?*, New York 1943
- Stopka K., *Ormianie polscy. Dziejowe metamorfozy*, w: *Ormianie – historia i kultura. Wystawa czasowa 24 czerwca – 23 października 2016*, Szreniawa 2016
- Stopka K., Zięba A. A., *Ormiańska Polska*, Warszawa 2018
- Stopka K. et al., *Ormiańska Warszawa*, Warszawa 2012
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Ormianie w dawnej Polsce*, Lublin 1982

Netografia

- www.sjp.pwn.pl (*Słownik języka polskiego. Nauka i zabawa*, hasło: *kresy, na skraju*)
- <http://www.lwow.com.pl/ormianie/hatikvah.html> (P. Witkowski, *Polscy Ormianie*, wersja internetowa czasopisma „Hatikvah”)
- <https://sjp.pwn.pl/sjp/ekspatriacja;2556229.html>

Kazimierz M. Pudło, Reflections about Polish Armenians on the margin of the work “Ormiańska Polska”

Abstract: The author discusses the work *Ormiańska Polska* [Armenian Poland] written by Krzysztof Stopka and Andrzej A. Zięba (Warszawa 2018), and on the margin of its review forms reflections connected with migrations of Armenians to Poland and their social and identity status between the 14th and 20th centuries.

Keywords: Polish Armenians, *Ormiańska Polska* [Armenian Poland], migrations

**Կաժիմիեժ Ս. Պուդլո, Մտորումներ լեհահայության մասին հայկական
լեհաստան Աշխատության Լուսանցքներում**

Համառոտագիր: Հեղինակը վերլուծում է Քշիշտոֆ Ստոպկայի և Անդժեյ Ա. Ժիեմբայի *Ormiańska Polska* („Հայկական Լեհաստան”) աշխատությունը (Վարշավա, 2018թ.), իսկ գրախոսության լուսանցքներում գրառում իր մտորումները, հայերի Լեհաստան գաղթի վերաբերյալ, և նրանց հասարակական և ինքնության կարգավիճակի մասին 14-րդ դարից մինչ 20-րդ դարերն ընկած ժամանակաշրջանում.

Բանալի բառեր. Լեհահայեր, Հայկական Լեհաստան, գաղթ: